

الگوی نوشتاری نسخه خطی دیوان سعدی مورخ ۷۰۶ ق. محفوظ در کتابخانه دولتی برلین

پگاه ابراهیمی^۱، فرهاد خسروی بیژان^۲

۱. کارشناس ارشد نقاشی ایرانی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
۲. دانشیار گروه کتابت و نگارگری، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

پگاه ابراهیمی

ایمیل: pegah9877ebra@yahoo.com

تلفن ۰۹۱۳۵۵۹۱۷۷۴

شناسه پژوهشگر (0009-0005-8424-1462)

نویسنده مسئول مقاله: فرهاد خسروی بیژان

ایمیل دانشگاهی نویسنده مسئول: f.khosravi@au.ac.ir

تلفن * ۰۹۱۵۵۶۲۳۴۷۷

شناسه پژوهشگر (0000-0002-4625-5063)

The Writing Rules of a 706 AH Manuscript of Sa'dī's Dīwān Preserved in the Berlin State Library Pegah Ebrahimi¹, Farhad Khosravi Bizhaem²

1. MSc. in Persian Painting, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
2. Associate Prof. Department of Calligraphy and Persian Painting, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

چکیده

گزیده دیوان سعدی مورخ ۷۰۶ ه.ق. محفوظ در کتابخانه برلین به شماره Ms. or. oct. 3451 از کهن دستنویس‌های آثار سعدی در شیراز است. نوشته حاضر با هدف دستیابی به الگوهای رسم‌الخطی و شاخصه‌های خاص خوشنویسی در نسخه مذکور، تنظیم شده است. ضرورت این پژوهش دستیابی به الگوهای رسم‌الخط به منظور استفاده خواننده امروزی و شناسایی شاخصه‌های خوشنویسی متفاوت در قاعده تشکیل قلم نسخه مذکور با نسخ رایج است. همچنین پنج نسخه خطی بین سال‌های ۶۷۸ – ۶۹۹ ق. به عنوان نمونه شاخص نسخ جهت تطبیق، انتخاب شده‌اند. روش پژوهش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی است. سوالات پژوهش عبارت‌اند از: ۱. انواع الگوهای رسم‌الخط در نوشتار نسخه خطی دیوان سعدی کدام است؟ ۲. شاخصه‌های قواعد خوشنویسانه در نسخه دیوان سعدی کدام‌اند؟ الگوهای رسم‌الخط دیوان سعدی تقریباً هم‌راستا با رسم‌الخط شناخته شده قرن هشتم ق. با نشانه‌هایی از دوره کهن است. تشکیل‌های متفاوت با قلم نسخ مانند دواير معکوس مرسل، افسر شیب‌دار گروه "ج"، پیوسته‌نویسی تمام حروف یک کلمه و سرکش مقصوره گروه "ک"، در میان نسخ خطی بررسی شده، منحصر به قلم دیوان سعدی است. وجوه تشابه هم در نشانه‌ها و هم در تناسبات بیشتر با نمونه شماره ۵ مورخ ۶۹۹ ق. دیده می‌شود. همچنین قاعده کرسی با وجود کوچک بودن ابعاد نسخه دیوان سعدی، در آن رعایت شده است.

واژگان کلیدی:

قلم نسخ، الگوهای رسم‌الخط، دیوان سعدی، قواعد خوشنویسی، کتابت قرن هشتم ه.ق.

Abstract

The manuscript of the selection of *Sa'dī's Dīwān*, dated 706 AH and preserved in the Berlin State Library under the catalog number Ms. or. oct. 3451, is one of the earliest extant copies of Sa'dī's works known to have been produced in Shiraz. This present study seeks to analyze the handwriting rules and identify the distinctive features of calligraphy in this manuscript. The necessity of performing this research is extracting the handwriting rules in the aforementioned manuscript in order to simplify the reading of its text for the contemporary reader. Additionally, identifying the specific calligraphic features and distinguishing elements that set this Naskh script apart from more commonly used Naskh of the same period. This research represents a small but meaningful step toward completing and refining the historical narrative of Persian calligraphy. The study is centered around two main questions: 1. What types of handwriting rules appear in the manuscript of *Sa'dī's Dīwān*? 2. What are the unique characteristics of the calligraphic rules used in this manuscript?

This research is conducted using descriptive, analytical, and comparative methods. In order to answer questions, first the handwriting rules were categorized into four groups according to modern handwriting. In the second part, five manuscripts dating between 678 and 699 AH were selected for comparative analysis as samples of the current Naskh script of the time. The features of the calligraphy in Berlin's *Sa'dī's Dīwān* were examined in relation to these examples, focusing on letterforms, structural composition, and proportional relationships.

The orthography and calligraphy of this manuscript exhibit distinctive stylistic rules. A thorough examination of the text revealed several recurrent orthographic features, including: the attachment of the preposition *be* ("به") to the following word, the continuous writing of the plural suffix *-hā* ("ها"), connected writing of the progressive prefix *mi-* ("می"); separation of the verbal prefixes *be-* and *na-* in the verb *didan* ("to see"), Continuous writing of specific words, the disjunctive use of verbal prefixes *be-* and *na-* (*بـ* - *نـ*) in *didan* ("to see"), the use of *tā' marbūṭa* (ة) in words such as *ḥayāt* ("life") and *sūrat* ("form") and the manuscript lacks a consistent system for dotting Persian letters, sometimes showing variant forms. The calligraphic features of the manuscript are as follows: The different diacritics of the Naskh script, such as the inverted circles with a sharp edge, the sloping head, and the bowls of the "ح" group, the continuous writing of all the letters of a word, and the "ع" group's small are unique belonging to the script of the *Sa'dī's Dīwān*. Similarities can be seen in both the Signs and the proportions with the last sample of number 5 dated 699 AH. Also, the rule of the baseline is fully observed in it, despite the small dimensions of the Divan of Saadi. The calligraphy of the *Sa'dī's Dīwān* contains signs and proportions that distinguish it from the current Naskh script. The manuscript demonstrates a general alignment with the stylistic norms of 8th-century AH Persian handwriting, yet it retains several older features.

Keywords

Naskh Script, Calligraphy Rules, Persian Art of The Book, Sa'dī's Dīwān Manuscript, Calligraphy of 8th Century AH.

نسخ خطی از مهم‌ترین منابع مطالعاتی الگوهای نوشتاری در دوران مختلف‌اند. در طول تاریخ، رسم‌الخط فارسی و همچنین اقلام خوشنویسی به شکل امروزی نبوده‌اند. چه‌بسا امروزه نیز مسیر تحول خود را طی می‌کنند. مطالعه الگوهای نوشتاری در نسخ خطی ادوار مختلف، یکی از راه‌های شناخت تحولات شیوه نوشتار است. از ادوار مهم در تاریخ کتاب‌آرایی، می‌توان به شیراز قرن هشتم قمری اشاره کرد. نسخه‌های تولیدشده در کارگاه‌های شیراز قرن هشتم، صرف نظر از کتاب‌آرایی، الگوهای نوشتاری منحصر به خود را داشته‌اند. قلم کتابت اغلب نسخه‌های شناخته‌شده از این دوره، نسخ است؛ اما با مطالعه دقیق‌تر درمی‌یابیم که با نسخ رایج در مناطق دیگر آن دوره، متفاوت است.

نسخه خطی دیوان سعدی مورخ ۷۰۶ ه‍.ق، از کهن دستنویس‌های آثار سعدی است. این نسخه یکی از تولیدات کارگاه‌های شیراز و اکنون در کتابخانه دولتی برلین به شماره Ms. or. oct. 3451 نگهداری می‌شود. به دلیل نزدیک بودن تاریخ کتابت به تاریخ وفات مؤلف (۶۹۱-۶۹۰ ق)، متن نسخه بسیار حائز اهمیت است. قلم خوشنویسی آن، نسخ است؛ اما در بررسی دقیق‌تر، تفاوت‌هایی با نسخ رایج در آن دوره دارد. در روند مطالعه نسخه، نشانه‌های منحصر به فرد در رسم‌الخط آن نیز مشاهده شد.

نوشته حاضر با هدف دستیابی به الگوهای رسم‌الخطی و شاخصه‌های خوشنویسی نسخه مذکور تنظیم شده است. در همین راستا سوالات پژوهش عبارت‌اند از: ۱. انواع الگوهای رسم‌الخط در نوشتار نسخه خطی دیوان سعدی کدام است؟ ۲. شاخصه‌های قواعد خوشنویسانه در نسخه دیوان سعدی کدام‌اند؟ ضرورت انجام این پژوهش دستیابی به الگوهای رسم‌الخطی نسخه مذکور به منظور سهولت در خواندن متن نسخه برای خواننده امروزی است. همچنین شناسایی شاخصه‌های خوشنویسی و تفاوت‌های موجود در قلم نسخ نسخه مذکور با نسخ رایج در آن دوره، قدمی کوچک به سوی تکمیل و اصلاح تاریخ خوشنویسی است. تکرار این شاخصه‌ها در نسخه‌های هم دوره با دیوان سعدی کتابخانه برلین، پرسش‌های مهمی درباره تحولات اقلام خوشنویسی در طول تاریخ، مطرح می‌کند.

روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و وبسایت‌های معتبر اینترنتی است. در راستای پاسخ به سوال اول، پس از مطالعه کامل نسخه، الگوهای موجود در رسم‌الخط آن در چهار گروه، دسته‌بندی شده‌اند. این الگوها با توجه به رسم‌الخط امروزی و سهولت در خواندن متن نسخه برای خواننده امروزی انتخاب شده‌اند. در راستای پاسخ به سوال دوم، ابتدا آنچه در تشکیل قلم نسخ نسخه دیوان سعدی متفاوت بود، شناسایی و دسته‌بندی شد. سپس تناسبات در مفردات و کرسی با معیار نقطه، اندازه‌گیری شده‌اند. در ادامه به منظور یافتن وجوه تفاوت و تشابه آن با نسخ رایج در آن دوره، پنج نسخه خطی با قلم کتابتی نسخ به عنوان شاخص، انتخاب شد. نسخه‌ها متعلق به اواخر نیمه دوم قرن هفتم بین سال‌های ۶۷۸ تا ۶۹۹ ه‍.جری قمری و نزدیک به تاریخ کتابت دیوان سعدی است. آنچه در تشکیل قلم نسخ نسخه دیوان سعدی متفاوت تشخیص داده شد و تناسبات در مفردات در پنج نسخه شاخص، شناسایی و با نسخه اصلی تطبیق داده شد. به منظور دستیابی به نتایج بهتر در روند تحلیل‌های کیفی، اندازه قلم در هر شش نسخه در نرم‌افزار اتوکد و با استفاده از همسان سازی ابعاد نسخه، محاسبه شده است.

پیشینه

پژوهش‌های مربوط به رسم‌الخط در نسخ خطی، اغلب در کنار معرفی یک نسخه خاص یا سبک شناسی ادبی آن انجام شده است. نگارندگان در بین پژوهش‌های گذشته، موردی که به بررسی رسم‌الخط و ویژگی‌های خوشنویسی یک اثر یا دوره خاص بپردازد، نیافته‌اند. همچنین پژوهش اصولی بر روی نسخه دیوان سعدی کتابخانه برلین انجام نشده است. در ادامه بخشی از این پژوهش‌ها که بیشتر به جنبه الگوهای نوشتاری در یک نسخه پرداخته‌اند، به اختصار ارائه شده‌اند.

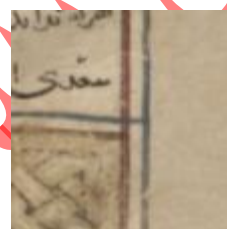
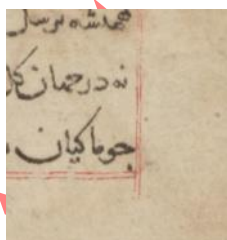
متینی (۱۳۸۶)، براساس مطالعات خود بر روی ۱۳۹ نسخه خطی متعلق به سال‌های سده پنجم و ششم، به بررسی شیوه رسم‌الخط نسخه ختم‌النرایب مورخ ۵۹۳ ق پرداخته است. رسم‌الخط نسخه هم راستا با نسخه‌های هم‌دوره خود است و از نظر شیوه نوشتار حروف، مد و اعراب گذاری‌ها، همزه، اتصالات و انفصالات و برخی واژگان قابل توجه، بررسی و دسته‌بندی شده است. کوپا و همکاران (۱۳۹۲)، شیوه رسم‌الخط نسخه کاشف‌المشکلات به شماره ۱۱۴۴۷ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی را جنبه‌های مختلف بررسی کرده‌اند. رسم الخط این نسخه با اندکی تفاوت متناسب با متون هم عصر خود شناسایی شد. جباری و مصلح امیردهی (۱۳۹۵)، از جهت دستیابی به تاریخ حدودی کتابت نسخه رساله احکام النجوم، سه قلم نوشتاری در متن نسخه را بررسی کرده‌اند. اقلام نسخه شامل نسخ با نشانه رقا، یک خط خام دستانه و یک خط

ناشناخته است که با سه نسخه دیگر از قرن پنجم ه‍.ق. مقایسه و تاریخ احتمالی تولید آن را قرن پنجم تا ششم ق. تشخیص داده‌اند. دری و همکاران (۱۳۹۷)، شیوه نوشتن حروف و رسم الخط نسخه دستور/العلاج را از جنبه‌های مختلف بررسی کرده‌اند. ویژگی‌های دستوری آن عبارت‌اند از: پیوسته نوشتن پسوند و پیشوندها، گسسته نوشتن "ب" پیشوند مضارع التزامی و "ذ" نفی، ضمیر شخصی برای غیر انسان، استفاده از حروف فارسی، ذال معجمه، واژگان کهن و غیره. ضیائی و منصوری (۱۴۰۲)، به سبک‌شناسی و بررسی رسم الخط نسخه‌ای با عنوان کنز الجواهر السنیه فی الفتوحات السلیمانیه پرداخته‌اند. ویژگی‌های رسم الخط نسخه اینگونه بیان شده است: اتصال حرف اضافه "به"، چسباندن است به کلمه قبل، "ک، ب، ج" به جای حروف الفبای فارسی، آوردن ضمیر شخصی "وی، او" برای غیرجاندار، پیوسته نوشتن علامت جمع "ها"، جدا یا سرهم نوشتن صفت تفصیلی "تر و ترین"، رعایت تشدید و انواع نوشتن "می" استمراری در افعال و غیره. پولادی و علیقلی‌زاده (۱۴۰۲)، به معرفی و سبک‌شناسی نسخه اصول قبضه به شماره ۱۶۲۹۰ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی پرداخته‌اند. رسم الخط نیز از جنبه‌های مختلف از جمله جدانویسی و پیوسته نویسی، نحوه نوشتن "می" استمراری، ثبت و حذف نشانه مد الف و غیره بررسی شده است.

آنچه نوشته حاضر را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌کند آن است که؛ علاوه معرفی نسخه دیوان سعدی، به طور خاص به شناسایی جنبه‌های خاص رسم الخط در این نسخه پرداخته شده است. همچنین قلم‌نسخ آن از نظر تناسبات، کرسی و تفاوت‌ها با نسخ رایج، بررسی و با قلم‌نسخ پنج نسخه هم‌دوره خود تطبیق داده شده است.

معرفی نسخه خطی دیوان سعدی محفوظ در کتابخانه دولتی برلین

نسخه خطی مورد مطالعه، گزیده‌ای از اشعار دیوان سعدی و مورخ ۷۰۶ ه‍.ق. است. این اثر یکی از کهن دستنویس‌های موجود از آثار سعدی است که با وجود کامل نبودن، از نظر متن بسیار حائز اهمیت است. نسخه مذکور، در کتابخانه دولتی برلین آلمان به شماره ثبت Ms. Or. 3451 Oct. نگهداری می‌شود (URL1). نسخه دارای ۱۵۲ ورق و ابعاد آن ۱۵۵ در ۲۲۰ میلی‌متر است. دارای ۱۱ صفحه مذهب شامل کتیبه‌های مزدوج بازوبندی در صفحات مزدوج در ابتدای هر بخش از متن است. قسمت میانی کتیبه‌ها حاوی عنوان آن بخش و نام مؤلف و طرفین آن مزین به نقوش اسلیمی یا هندسی است. عبارات در هر کتیبه با سفید نوشته و با سیاه تحریر شده‌اند (تصویر ۱/الف). جدول در تمام صفحات، مزدوج سرخ است. در صفحات مذهب علاوه بر آن، یک جدول لاجوردی نیز وجود دارد (تصویر ۱/ب). متن نسخه به قلم نسخ و با مرکب سیاه کتابت شده است. بعضی عبارات مانند "ایضاً" و "وله" با رنگ سرخ و زنگاری رنگه‌نویسی شده‌اند. مسطر در صفحات مختلف، متفاوت است.

(ب)

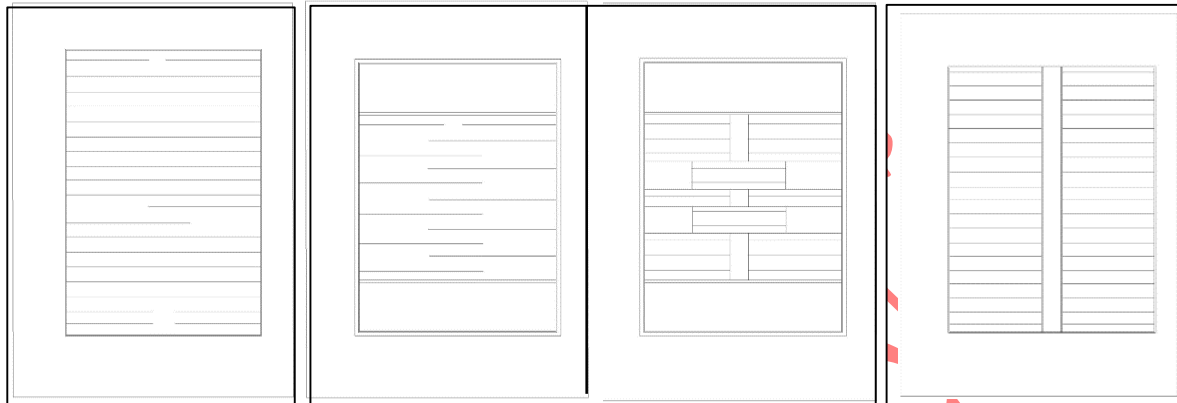

(الف)

تصویر ۱: الف) نمونه صفحات مذهب - صفحات آغازین (2f-1v) / ب) بالا جدول صفحات متن - پایین جدول

در صفحات مذهب

مسطر اصلی به صورت ۱۹ سطر در دو ستون، برای متون منظوم است (تصویر ۲ / الف). علاوه بر آن به دو شکل دیگر نیز دیده می‌شود. یکی به شکل دو ستون و تک ستون میانی و دیگری دو ستون با سطرهای متداخل است. این دو نمونه بیشتر در آغاز هر بخش در صفحات کتیبه‌های مزدوج بازوبندی و صفحات انجامه آمده است. تعداد سطر این صفحات، ۱۱ سطر است (تصویر ۲ / ب). شکل دیگر مسطر، ۱۹ سطر کامل برای متون نثر است. در این صفحات، اگر ابیات شعر وجود داشته باشد، دو ستونه در میان نثر آمده است (تصویر ۲ / ج).

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۲: الف) مسطر اصلی نسخه دیوان سعدی ۷۰۶ ق. (13v / ب) سمت راست ترکیب دو ستون و تک ستون میانی، سمت چپ مسطر با سطر درهم (140v-1v / ج) مسطر متون نثر (75v)

در نسخه سه انجامه با نام کاتب وجود دارد. در انجامه صفحه 85v نام کاتب "ابو سلیمان داود بن محمد بن محمد پناکتی" و در دو انجامه صفحات 139v و 152v "ابوسلیمان بن ابالفضل پناکتی" آمده است. در انجامه پایانی 152v کاتب خود را ملقب به "فخر پناکتی" معرفی کرده است (تصویر ۳).

تصویر ۳: تصویر راست انجامه اول در نسخه دیوان سعدی 85v / تصویر چپ انجامه پایانی 152v

به گفته محمد جواد شریعت، کاتب این نسخه، همان مؤلف کتاب روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب معروف به تاریخ بناکتی است (شریعت، ۱۳۶۳، ۳۳-۳۱). نام کامل وی "فخرالدین ابو سلیمان داود بن ابالفضل بن محمد بناکتی" است. وی متخلص به فخر متوفی در سال ۷۳۰ هـ.ق. از ادیبان و شاعران دربار غازان خان بود (بیات، ۱۳۷۷، ج ۱، ۱۳۸). او در کتاب خویش از خود چنین یاد می‌کند: «و جامع این تواریخ ابوسلیمان داود الملقب به فخر البناکتی که از جمله دعاچیان آن حضرت (غازان خان) بود و به نظر رحمت و رأفت ...» (بناکتی، ۱۳۴۸، ج ۱، ۴۶۵). نگارندگان نسخه دیگری به قلم فخر بناکتی نیافتند. همچنین نشانه‌ای مطمئن برای اثبات این ادعا که کاتب نسخه مذکور همان مؤلف کتاب تاریخ بناکتی است، یافت نشد. در نتیجه، با توجه به ادعای محمد جواد شریعت و تطابق نام و شیوه معرفی کاتب نسخه دیوان سعدی و فخر بناکتی در کتاب تاریخ بناکتی، این احتمال وجود دارد که هر دو یک نفر باشند.

این نسخه، گزیده‌ای از قصاید فارسی و عربی، غزلیات، رسالات و غیره است. تاریخ کتابت این نسخه ۱۵ سال پس از تاریخ وفات سعدی (۶۹۰-۶۹۱ ق.) است. با در نظر گرفتن این احتمال که شخصی ادیب همچون ابوسلیمان بناکتی این اشعار را گلچین کرده است؛ به اعتبار این نسخه افزوده می‌شود. متن این نسخه هرچند ناقص؛ اما می‌تواند در تصحیح این کتاب و نزدیک شدن به آنچه سعدی نوشته، کارآمد باشد. علاوه بر اهمیت متن‌شناسی نسخه، دو مورد دیگر درخور توجه است. رسم الخط به کار گرفته شده توسط کاتب و قلم خوشنویسی آن، که پایه اصلی نوشته حاضراند. پیش از هر کار، لازم می‌دانیم تا اشاره‌ای مختصر به وضعیت کلی رسم‌الخط فارسی در نسخ خطی، داشته باشیم.

رسم الخط فارسی و نسخه‌های خطی

در رسم‌الخط زبان فارسی قاعده ثابتی برای نوشتن بسیاری از کلمات وجود ندارد. گاهی برای نوشتن یک کلمه چندین صورت متداول وجود دارد (ناتل خانلری، ۱۳۴۷، ۲۷۸). صرف نظر از قواعد وضع شده در عصر حاضر، در قرون گذشته قاعده ثابتی برای کاتبان نسخ خطی وجود نداشته است (ناتل خانلری، ۱۳۴۷، ۲۸۰). با این وجود در رسم‌الخط نسخ خطی یک دوره خاص، وجه اشتراکاتی مانند شیوه نوشتار حروف فارسی، به کارگیری فاء و ذال عجمی و نقطه گذاری در زیر و زیر برخی حروف دیده می‌شود. با توجه به این شناسه‌ها می‌توان آثار استنساخ شده در دوره کهن را از نسخه‌های ادوار اخیر تفکیک کرد (مایل هروی، ۱۴۰۲، ۱۳۸).

جلال متینی رسم الخط فارسی از قرن پنجم تا سیزدهم را به سه دوره کلی تقسیم کرده است. دوره اول قرن پنجم که بعضی شاخصه‌های آن شامل نوشتن چهار حرف فارسی به شکل‌های مختلف، سه نقطه بالا یا پایین حرف "ک" و رعایت قاعده ذال فارسی و در برخی نسخه‌ها فاء عجمی است. گروه دوم از قرن ششم تا دهم با شاخصه یک دست نبودن شیوه نگارش چهار حرف فارسی است. گروه سوم از قرن یازدهم تا عصر حاضر که کم و بیش همان است که امروزه با آن آشنایی داریم (متینی، ۱۳۴۷، ۱۳۶-۱۳۸). مایل هروی این دسته بندی را با کمی تفاوت بیان می‌کند. گروه اول با نام رسم‌الخط کهن فارسی از ابتدا تا قرن پنجم هجری، گروه دوم قرن ششم تا هشتم هجری و گروه سوم قرن نهم تا سیزدهم هجری است. نکته قابل توجه آن است که، نسخه نویسان در قرن ششم تا اواخر قرن هشتم هجری از اسلوب رسم‌الخط دوره پیشین (دوره کهن) پیروی می‌کرده‌اند (مایل هروی، ۱۴۰۲، ۱۴۰-۱۵۹). یافتن یک الگوی رسم‌الخطی واحد برای نسخ خطی یک دوره امکان پذیر نیست. شاید بتوان در موارد کلی وجه اشتراکی بین آن‌ها یافت، اما در جزئیات با هم متفاوت‌اند. از سوی دیگر، بررسی تمام نسخ خطی موجود ممکن نیست. به نظر می‌رسد بهترین شیوه شناخت رسم‌الخط فارسی در ادوار گذشته، مطالعه موردی نسخ خطی باشد.

طبق دسته‌بندی متینی و مایل هروی، نسخ خطی قرن هشتم، در گروه دوم هر دو دسته‌بندی قرار می‌گیرند. در این بازه زمانی یکی از کانون‌های کتابتی فعال، شیراز است. به واسطه دور اندیشی حاکمان، شیراز از ویرانگری‌های بسیاری در طول تاریخ محفوظ ماند. همین امر، منطقه را به مکانی امن برای رشد هنرمندان و ادیبان تبدیل کرده بود. آثار تولید شده در کارگاه‌های شیراز از نظر هنرهای کتاب‌آرایی و خوشنویسی دارای ویژگی‌های خاص خود بوده‌اند. از جمله این ویژگی‌ها، قلم کتابتی آن است. این قلم در نگاه اجمالی همان قلم نسخ است؛ اما در جزئیات دارای تفاوت‌هایی است.

الگوهای رسم‌الخط در نسخه دیوان سعدی

در دوران مختلف تاریخی و چه بسا در کانون‌های کتابتی متفاوت، کاتبان نسخ خطی از رسم‌الخط متفاوتی استفاده می‌کرده‌اند. نسخه مورد بررسی از نظر زمانی در گروه دوم تقسیم‌بندی‌های ذکر شده قرار می‌گیرد. علاوه بر ویژگی‌های کلی رسم الخط نسخه، جزئیاتی نیز وجود دارد. ممکن است بخشی از این الگوها در دیگر نسخ خطی قرن هشتم نیز وجود داشته باشد. بعضی نیز منحصر به خود نسخه و مربوط به شخص کاتب است.

هدف اصلی این دسته‌بندی، شناخت خوانندگان امروزی این نسخه با شیوه خاص کتابت کاتب و سهولت در خواندن صحیح متن است. اگر بخواهیم رسم الخط نسخه را به صورت تخصصی و با معیارهای امروزی بسنجیم، به دسته‌بندی گسترده‌تری خواهیم رسید. با این رویکرد، شاخصه‌های رسم‌الخط فارسی در نسخه دیوان سعدی در چهار دسته بررسی شد که عبارت‌اند از: الگوهای پراکنده رسم‌الخط در نوشتار، جدانویسی و پیوسته‌نویسی، واژگان استثنا و نقطه‌گذاری‌ها و حروف الفبای فارسی.

۱. الگوهای پراکنده رسم الخط

شیوه خاص از نوشتار برخی حروف الفبایی و نشانه‌گذاری‌ها در رسم الخط دیوان سعدی به چشم می‌خورد. در جدول ۱ این الگوها در پنج دسته تنظیم شده‌اند. کل متن نسخه توسط نگارندگان بررسی شده و نمونه‌هایی از هر الگو از درون متن انتخاب و در جدول آمده است (جدول ۱).

جدول ۱: الگوهای رسم الخط در نوشتار نسخه دیوان سعدی کتابخانه برلین

ردیف	الگوی نوشتاری		تصویر
۱	"ء" به جای "ی" جانشین کسره		
			س ۱۵ - ۹۰v
۲	"ء" به جای "ای" در کلمات مختوم به هاء		
			س ۱ - ۴v
۳	علامت سکون		
			س ۱۹ - ۱۰v
۴	علامت تشدید		
			س ۱۷ - ۱۵v
۵	فاقد مد	مد در "الف"	
			س ۱۰ - ۱۱۰r
	دارای مد		
			س ۴ - ۵v
			نگارندگان

تقریباً در تمام متن همزه به جای "ی" جانشین کسره و "ای" در کلمات مختوم به هاء، کاربرد دارد (جدول ۱ ردیف ۱ و ۲). علامت سکون و تشدید تقریباً در تمام واژگان مورد نیاز رعایت شده‌اند. علامت سکون بر روی حروف پایانی کلمات به خصوص واژگان پایانی هر مصرع به دو صورت آمده است (جدول ۱ ردیف ۳). علامت تشدید نیز تقریباً به صورت منظم به کار رفته است. شیوه نوشتن آن شبیه به یک مد کوچک است (جدول ۱ ردیف ۴). در گذاشتن یا نگذاشتن علامت مد، نظم خاصی وجود ندارد؛ اما برای درک صحیح معنای واژگان برای خواننده امروزی، لازم است (جدول ۱ ردیف ۵).

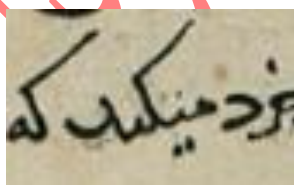
۲. جدانویسی و پیوسته‌نویسی

اغلب کلمات مرکب که امروزه به صورت پیوسته نوشته می‌شوند در رسم الخط این نسخه به صورت جدا نوشته شده‌اند. کلماتی چون گنه‌کار، سنگ‌دل، نوش‌دارو و غیره (شریعت، ۱۳۶۳، ۳۱-۳۳). در نوشته حاضر تمرکز اصلی بر روی اتصال یا انفصال پیشوندها، پسوندها و حروف اضافه به کلمات قبل و بعد آن‌هاست. موارد این بخش در پنج گروه دسته‌بندی شده‌اند.

جدول ۲: جدانویسی و پیوسته‌نویسی

ردیف	الگوی نوشتاری	تصویر		
۱	پیوسته نوشتن حرف اضافه "به"			
		س ۱ - 1v	س ۱ - 65v	س ۱۶ - 145v
۲	پیوسته نوشتن "ها" جمع			
		س ۱۸ - 10v	س ۲ - 60r	س ۱۳ - 115r
۳	جدا نویسی "می" استمراری			
		س ۱۷ - 15v	س ۱۶ - 75v	س ۱۲ - 148v
۴	جدانویسی پیشوند "ب" و "ز" در فعل دیدن			
		س ۱ - 36r	س ۹ - 67r	س ۱۹ - 145v
۵	پیوسته نویسی "را"			
		س ۲ - 10v	س ۲ - 65v	س ۱۰ - 120r
نگارندگان				

تقریباً در تمام متن نسخه حرف اضافه "به" به صورت "ب" متصل به واژه پسین خود نوشته شده است (جدول ۲ ردیف ۱). نشان جمع "ها" تقریباً در تمام نسخه به صورت متصل به کار رفته است. حتی در واژگان مختوم به "هاء" بیان حرکت مانند "فتنه"، به صورت متصل و به شکل "فتنها" دیده می‌شود (جدول ۲ ردیف ۲). پیشوند فعلی "می" استمراری در بیشتر افعال به صورت جدا نوشته شده است (جدول ۲ ردیف ۳). اولین نمونه پیوسته‌نویسی "می" استمراری در صفحه 26v و فعل "می‌کند" است. در صفحات پس از آن، کاتب به صورت

تصویر ۴: اولین نمونه پیوسته نویسی "می"

استمراری (26v - س ۱۲)

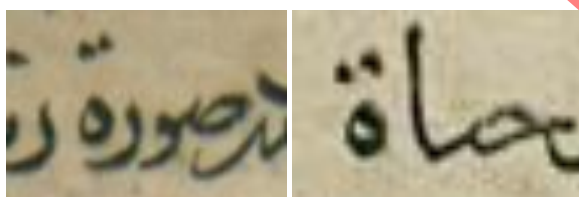
پراکنده این شیوه را به کار برده؛ اما الگوی اصلی بر جدانویسی است (تصویر ۴). در میان افعال به کار رفته در نسخه، فعل "دیدن" دارای استثناء است. پیشوندهای "ز" و "ب" در فعل "دیدن" به صورت منفصل و با فاصله به صورت "به بیند" و "نه بیند" نوشته شده‌اند (جدول ۲ ردیف ۴). تقریباً در تمام متن "را" به کلمه پیشین خود متصل است. این الگو در ضمائر "نو" و "من" به طور کامل رعایت شده و به صورت "ترا" و "مرا" نوشته شده‌اند (جدول ۲ ردیف ۵).

۳. واژگان استثنا

در این میان، الگوهایی وجود دارد که تنها برای چند واژه خاص به کار رفته‌اند. در نسخه دیوان سعدی دو دسته از این موارد خاص دیده می‌شود که در این بخش به آن‌ها خواهیم پرداخت.

۳-۱. شیوه نوشتن دو واژه "حیات" و "صورت"

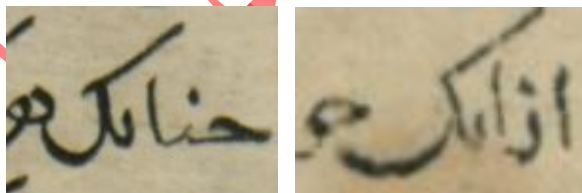
دسته اول مربوط به شیوه نوشتن دو واژه "صورت" و "حیات" است. این دو واژه در تمام متن نسخه با استفاده از "ه" به جای حرف "ت" آخر و به شکل "صورة" و "حياة" نوشته شده‌اند (تصویر ۵).

تصویر ۵: سمت راست: واژه "حیات" با "ه" (س ۱۵ - 13r) / سمت چپ: واژه "صورت" با "ه" (س ۱۷ - 125r).

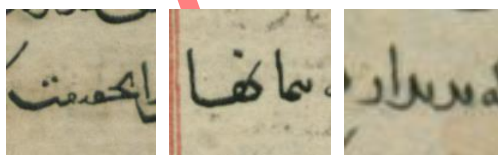
۳-۲. شیوه نوشتن دو ترکیب "آنکه" و "چنان که"

واژه "آنکه" در متن نسخه دیوان سعدی به صورت متصل و بدون حرف "ه" در پایان واژه آمده است. شکل نوشتار این ترکیب در نسخه به صورت "انک / انک" است. ترکیب "چنان که" به صورت متصل و بدون "ه" پایانی به کار رفته است. شکل نوشتاری این واژه در متن نسخه به صورت "چنانک" است (تصویر ۶).

تصویر ۶: راست: ترکیب "آن که" (س ۱۷ - 10v) / چپ: ترکیب "چنان که" (س ۱۶ - 130r).

۴. نقطه گذاری و حروف فارسی (پ، چ، ژ، گ)

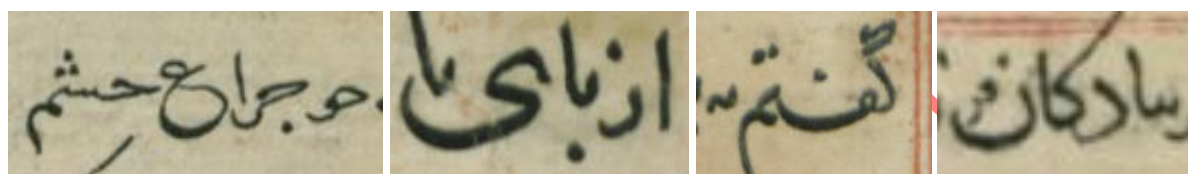

تصویر ۷: به ترتیب از راست: "پیدا" (50r س ۲) / "پیمانها" (60r س ۲) / "بحقیقت" (100r س ۱۷)

کاتب نسخه الگوی ثابتی برای به کار بردن نقطه در نظر نداشته است. تمام حروف هم به صورت بانقطه و هم بی نقطه در سرتاسر متن دیده می‌شوند. گاهی تمام حروف یک کلمه بدون نقطه آمده و خواندن آن برای خواننده امروزی دشوار است (تصویر ۷). در رسالات مختلف به منشیان و کاتبان توصیه شده که از نقطه و اعراب گذاری پرهیز کنند. این امر نشانه توهین به دانش و شعور خواننده قلمداد می‌شده است. نخستین بار میهنی در دستور دبیری این موضوع را بیان کرده و در

رسوم دارالخلافة این امر در دستگاه دارالخلافة منع شده است. مؤلف مصباح الرسائل علاوه بر اینها نقطه‌گذاری را برای تمام کاتبان جایز ندانسته و آن را عیبی بزرگ می‌داند (شیخ‌الحکامی و شعبی عمرانی، ۱۴۰۰، ۷۴-۷۶).

گروه دوم از مبحث نقطه‌گذاری، مربوط به سه حرف فارسی "پ، گ، چ" است. نگارندگان در متن نسخه دیوان سعدی، حرف "ژ" نیافتند. دو حرف دیگر یا به صورت "ب، ج" نوشته شده یا کاملاً بدون نقطه. در ادامه صحبت درباره حروف فارسی باید به حرف "گ" نیز اشاره کرد. "گ" در تمام بخش‌های نسخه به صورت "ک" و یا بدون سرکش آمده است. در تصاویری که از ابتدای این نوشته آمده، نمونه‌هایی از نوشتار حروف فارسی قابل مشاهده است. به طور متمرکز، در گروه تصاویر ۸، نمونه‌هایی از الگوهای متفاوت این حروف ارائه شده‌اند.

تصویر ۸: به ترتیب از راست: "پادگان" بدون نقطه (10v-س) / "گفتم" با شکل خاص سرکش (95r-س) / "پای" با یک نقطه (95r-س) / "چو چراغ چشم" حرف "چ" بدون نقطه و با یک نقطه کنار هم (145v-س)

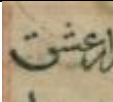
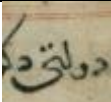
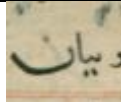
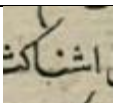
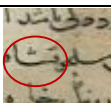
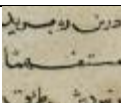
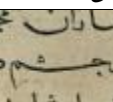
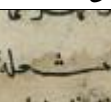
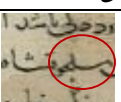
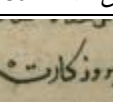
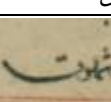
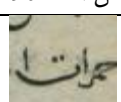
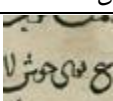
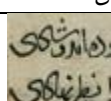
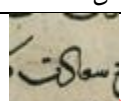
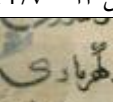
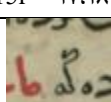
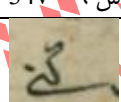
قلم خوشنویسی در نسخه خطی دیوان سعدی کتابخانه برلین

۱. موارد متفاوت در تشکیل قلم نسخ دیوان سعدی

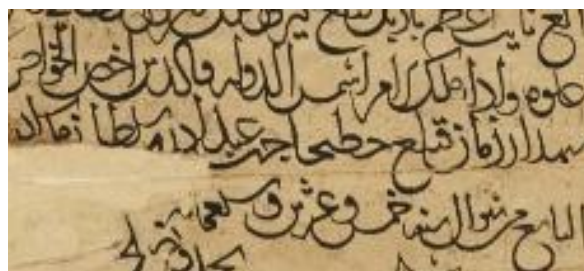
قلم کتابت دیوان سعدی کتابخانه برلین، نسخ است. به طور تقریبی، اندازه قلم با توجه به ابعاد محاسبه شده در حالات مختلف، ۶/ میلی‌متر و کتابت خفی است. با توجه به ابعاد نسخه و اندازه قلم، نمی‌توان از کاتب انتظار دقت بالا و رعایت کامل تمامی قواعد را داشت. به نسبت تمام این موارد، کتابت نسخه از کیفیت قابل توجهی برخوردار است. همچنین در متن، تفاوت‌هایی دیده می‌شود که جزو ویژگی‌های خوشنویسانه است. نکته قابل توجه آنکه، این موارد بخصوص، متفاوت با قاعده تشکیل شناخته‌شده در قلم نسخ آن دوره‌اند.

جدول ۳: تفاوت‌ها در تشکیل قلم نسخ دیوان سعدی

ردیف	تشکیل متفاوت	تصویر
۱	دوایر مرسل	صا فغ مر
		س ۱ - 1v
	فرم دوایر معکوس	دس فغ
		س ۴ - 126r
۲	دوایر گشوده	انضح
		س ۲ - 5r
	فرم نوشتار افسر گروه "ج"	سج
		س ۱۱ - 56v
۳	دوایر فشرده	ن ب ج
		س ۵ - 11v
	دوایر مستقیم	س ۹ - 84v
		س ۱۳ - 152v
۳	دوایر فشرده	عش
		س ۵ - 122r
۳	دوایر مستقیم	ای صبا
		س ۲ - 81r
۳	دوایر فشرده	خان
		س ۱۷ - 26v

			دوایر باز		
س ۱۳ - 90v	س ۱ - 152v	س ۱ - 1v			
			در اتصالات		
س ۴ - 127r	س ۹ - 90r	س ۱۴ - 19r			
			حروف "س" و "ش"	کشیده نویسی	۴
س ۱۵ - 139r	س ۱۲ - 127v	س ۹ - 90r			
			حروف "ب" و "ت"		
س ۱۷ - 115r	س ۱۸ - 50r	س ۶ - 20v			
			پیوسته نویسی حروف		۵
س ۱۳ - 147v	س ۱۷، ۱۸ - 115r	س ۹ - 34v			
			سرکش مقصوره در "ک" و "ی"		۶
س ۱۷ - 150v	س ۱۳ - 75v	س ۱۴ - 15v			
نگارندگان					

دوایر معکوس به صورت مرسل و گشوده نوشته شده اما نمونه مرسل با ارسال منحنی به سمت داخل دایره، بیشتر به کار رفته است (جدول ۳ ردیف ۱). در بعضی قسمت‌های متن نیز پیوسته نویسی بین حروف دیده می‌شود (جدول ۱ ردیف ۵). هیچ‌کدام از این دو فرم نوشتار در قلم نسخ رایج نیست و مشابه آن را در اقلام ثلث، توقیع، رقاع و پس از آن در تعلیق داریم (تصویر ۹). در بیشتر متن نسخه، افسر حروف گروه "ج" در هر دو حالت متصل و مفرد شیب‌دار نوشته شده‌اند (جدول ۳ ردیف ۲). انتهای دوایر مستقیم به دو صورت آمده است. یک نمونه به صورت فشرده و مدور به سمت داخل و نمونه دوم به صورت دوایر باز که انتهای آن ساطوری نوشته شده است (جدول ۳ ردیف ۳). چند استثناء نیز وجود دارد که مرسل‌اند (جدول ۴ ردیف ۱۰). کشیده نویسی در سه گروه مشاهده می‌شود. گروه اول کشیدگی حروف در اتصالات است. گروه دوم حذف دندانه‌های گروه "س" و کشیده نویسی آن‌ها در بعضی کلمات است. از دیگر حروف با قابلیت کشیده نویسی حروف "ب" و "ک" است. در نسخه مذکور تنها گروه حرف "ب" به صورت کشیده نوشته شده که سومین گروه را تشکیل می‌دهد (جدول ۳ ردیف ۴). سرکش مقصوره نیز در متن نسخه نوشته شده است. به طور معمول این نوع سرکش برای تنظیم ترکیب‌بندی در خوشنویسی استفاده می‌شود. در این نسخه اما به صورت پراکنده و بدون توجه به بحث زیبایی بصری و ترکیب‌بندی سطوره، به کار رفته است (جدول ۳ ردیف ۶).

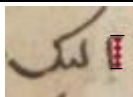
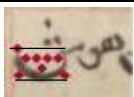
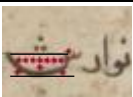
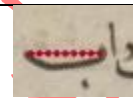
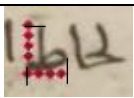
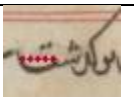
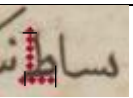
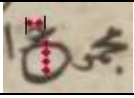
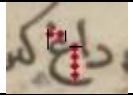
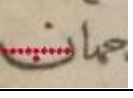
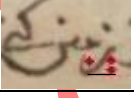
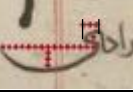

تصویر ۹: بخشی از فرمان سلطان محمد ابن تغلق از سلاطین هندوستان به قلم توقیع و رقاع تغییر یافته و آغاز شکل‌گیری تعلیق / ۷۲۵ هـ.ق. (موزه هنر دالاس، تگزاس)

۲. تناسب در مفردات

تناسبات در مفردات قلم خوشنویسی نسخه دیوان سعدی با استفاده از نقطه به عنوان ابزار، اندازه‌گیری شده‌اند. اندازه نقطه در هر صفحه با توجه به حروف نوشته شده با شش دانگ قلم تنظیم شده است. انواع مفردات در متن نسخه مورد مطالعه قرار گرفت و نمونه شاخص هر یک از آن‌ها در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴: تناسب در مفردات، نسخه دیوان سعدی ۷۰۶ ه‍.ق.

ردیف	حروف	تناسبات	ردیف	حروف	تناسبات
۱	الف	 س ۱۶- 25v س ۹- 1v	۶	س ش	 س ۱۶- 130r س ۹- 30v
۲	ب ت ث	 س ۱۲- 105r س ۱۶- 25v	۷	ط ظ	 س ۴- 125r س ۱۶- 25v
۳	ج ح خ	 س ۴- 65v س ۱۵- 95r	۸	ع غ	 س ۱- 140v س ۱۵- 95r
۴	د ذ	 س ۸- 70v س ۳- 30v	۹	ن	 س ۹- 135v س ۳- 30v
۵	ر ز	 س ۹- 1v س ۱۴- 45r	۱۰	ی	 س ۱۵- 40r س ۱۳- 115r
نگارندگان					

"الف" در تمام متن بین کمی کمتر از چهار نقطه و کمی بیشتر از چهار نقطه است. به طور میانگین الف‌های چهار نقطه و کمی کوتاه‌تر پر کاربردتراند (جدول ۴ ردیف ۱). گروه حروف "ب"، به طور عادی پنج تا شش نقطه‌اند. این حروف به صورت کشیده بین هفت تا دوازده نقطه، متناسب با ترکیب‌بندی آمده‌اند. در حالت کشیده اغلب نه نقطه‌اند (جدول ۴ ردیف ۲). دو نمونه گروه حروف "ج" با اندازه متفاوت نوشته شده‌اند. نمونه با افسر شیب‌دار و دایره مرسل، چهار تا پنج نقطه طول افسر و سه نقطه اندازه دایره آن‌هاست. حروف با دایره گشوده در اکثر موارد با طول افسر چهار نقطه و دایره چهار نقطه نوشته شده‌اند (جدول ۴ ردیف ۳). خط بالای دال تقریباً در تمام موارد سه نقطه و خط پایین بیشتر از دو نقطه تا سه نقطه کامل است (جدول ۴ ردیف ۴). راء، ساده و مرسل نوشته شده است. سر راء ساده با اندازه دو نقطه و تن آن بیشتر از یک نقطه تا دو نقطه است. راء مرسل ارتفاعش دو نقطه یا کمی کمتر و گودی قلاب آن یک نقطه است (جدول ۴ ردیف ۵). دوایر گروه "س" و همینطور "ص"، بین چهار تا پنج نقطه کشیدگی و به اندازه یک نقطه گودی دارد. بیاض خانه دوم در گروه "س"، یک نقطه یا کمتر از آن است (جدول ۴ ردیف ۶). گروه "ط" با طول حلقه بین سه تا چهار نقطه و ارتفاع افراشته متناسب با "الف" و کمتر از چهار نقطه یا کمی بیشتر از آن است. افراشته "ط" هم به صورت متمایل به سمت چپ و هم به صورت صاف نوشته شده است (جدول ۴ ردیف ۷). سر گروه "ع" به اندازه دو نقطه و دوایر بین سه تا چهار نقطه است. در نمونه دوایر مرسل این اندازه چهار نقطه کامل و گاهی کمی بیشتر هم می‌شود (جدول ۴ ردیف ۸). حرف "ن" به دو صورت کاسه گود با سه نقطه طول و یک نقطه گودی و قوسی با طول نه نقطه و گودی کمی بیشتر از یک نقطه است (جدول ۴ ردیف ۹). یاء نیز به صورت گود و قوسی نوشته شده است. اگر "ی" را مرکب از یک دال معکوس و دایره آن بدانیم، در یاء گود خط اول بالای دال معکوس دو نقطه تا کمی بیشتر و بیاض میان آن یک نقطه است. دایره آن به طول کمی بیشتر از سه نقطه و گودی یک نقطه کامل یا کمی کمتر است. خط بالایی یاء قوسی کمی کمتر از سه نقطه و بیاض میانی یک نقطه یا کمی

بیشتر از آن است. دایره آن در بزرگترین حالت ۱۵ نقطه و گودی سه نقطه است. هر دو نمونه یاء با ابعاد متفاوت توسط کاتب در جای خود به کار رفته‌اند (جدول ۴ ردیف ۱۱).

کرسی در نسخه دیوان سعدی کتابخانه برلین

به طور کلی قاعده کرسی در نوشتار نسخه دیوان سعدی رعیت شده است. با کشیدن کرسی اصلی، بالا و پایین در هر مصرع، می‌بینیم که کاتب این قاعده را تا حد امکان رعایت کرده است. کرسی اصلی تقریباً در تمام طول متن به خوبی در نظر گرفته شده است. کرسی پایین وابسته به نوع ترکیببندی و شیوه نوشتار، با فاصله دو تا سه نقطه آمده است. کرسی بالا در اکثر مصرع‌ها با فاصله حدودی سه تا پنج نقطه است. در برخی از مصرع‌ها با "الف" کشیده‌تر این فاصله تا کمی بیشتر از هفت نقطه نیز می‌رسد (تصویر ۹). با در نظر داشتن ابعاد و اندازه قلم در این نسخه، کاتب تا حد امکان قاعده کرسی را با توجه به ترکیببندی و شیوه نوشتار مفردات، رعایت کرده است.

تصویر ۹: بالا از راست: سطر ۶ صفحه ۱۷ دیوان سعدی / سطر ۱۸ صفحه ۳۰۷ / پایین از راست:

سطر ۱۶ صفحه ۹۰ / سطر ۷ صفحه ۱۵۰

معرفی مختصر نسخه‌های منتخب به عنوان نمونه‌ی شاخص قلم نسخ

پنج نسخه خطی با قلم خوشنویسی نسخ، به عنوان شاخص، در فاصله سال‌های ۶۷۸ تا ۶۹۹ ه‍.ق. انتخاب شده است. در ادامه به معرفی مختصر آن‌ها به ترتیب تاریخ کتابت پرداخته‌ایم.

نمونه شاخص شماره ۱، نسخه کلیله و دمنه به شماره Persan 376 در کتابخانه ملی فرانسه است. کاتب "ابوطاهر بن ابی نصر بن محمد بن محمود الوید"، تاریخ کتابت ۶۷۸ ه‍.ق. در شهر سلم است. تعداد اوراق ۲۵۵ برگ و ابعاد آن ۲۵۵ در ۱۷۵ میلی‌متر است. مسطر ۱۷ سطر در هر صفحه است. متن به قلم نسخ و اندازه قلم بین ۰٫۶۵ تا ۰٫۷ میلی‌متر است. نمونه شاخص شماره ۲، ترجمه فارسی کتاب شرف‌النبی به شماره Persan 82 در کتابخانه ملی فرانسه است. کاتب نسخه "حسین بن محمد بن القاسم الحسنی" و سال کتابت ۶۸۰ ه‍.ق. است. تعداد اوراق ۲۲۶ برگ و ابعاد آن ۳۱۵ در ۲۳۵ میلی‌متر است. مسطر ۱۷ سطر در هر صفحه و است. قلم کتابت نسخ و اندازه قلم ۰٫۷ تا ۰٫۷۵ میلی‌متر است. نمونه شاخص شماره ۳، نسخه لطائف‌الحکمه به شماره Persan 121 در کتابخانه ملی فرانسه است. کاتب "ابوالحامد محمد بن محمود بن الجاجی" ملقب به "محمد المخلصی البخاری"، سال کتابت ۶۸۴ ه‍.ق. در شهر قونیه است. تعداد اوراق ۱۸۲ برگ و ابعاد نسخه ۲۴۰ در ۱۷۲ میلی‌متر است. مسطر ۱۵ سطر در هر صفحه است. قلم کتابت نسخ و اندازه قلم ۰٫۷ میلی‌متر است. نمونه شاخص شماره ۴، قرآن به قلم "یاقوت مستعصمی" به شماره Arab 6716 در کتابخانه ملی فرانسه است. سال کتابت ۶۸۸ ه‍.ق. است. تعداد اوراق ۲۰۹ برگ و ابعاد نسخه ۱۹۱ در ۱۵۵ میلی‌متر است. مسطر ۱۶ سطر در هر صفحه است. قلم کتابت نسخ، اندازه قلم ۰٫۴ میلی‌متر است. نمونه شاخص شماره ۵، نسخه جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات به شماره Persan 75 در کتابخانه ملی فرانسه است. تاریخ کتابت سال ۶۹۹ ه‍.ق. است. تعداد اوراق ۲۵۵ برگ و ابعاد نسخه ۳۷۰ در ۲۶۵ میلی‌متر است. مسطر ۳۳ سطر در هر صفحه است. قلم کتابت نسخ و اندازه قلم ۰٫۶۵ تا ۰٫۸ میلی‌متر است.

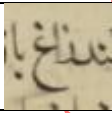
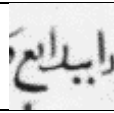
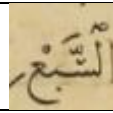
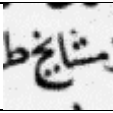
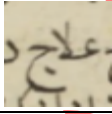
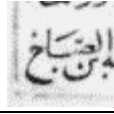
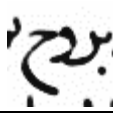
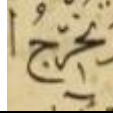
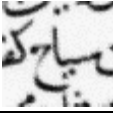
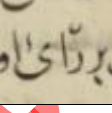
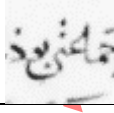
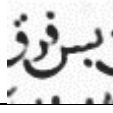
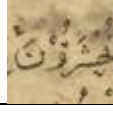
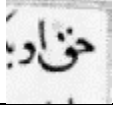
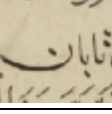
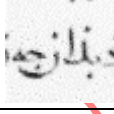
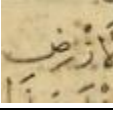
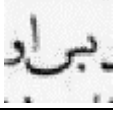
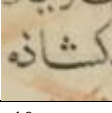
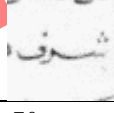
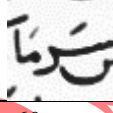
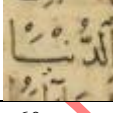
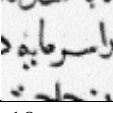
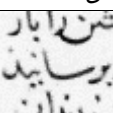
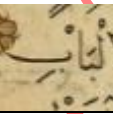
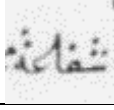
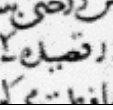
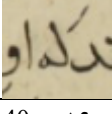
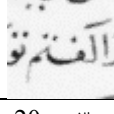
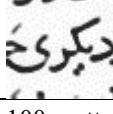
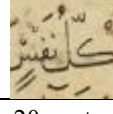
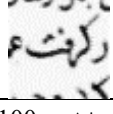
با توجه به آنچه درباره قلم خوشنویسی نسخه دیوان سعدی گفته شد، در ادامه به همان ترتیب به تطبیق شاخصه‌های نسخه مذکور و پنج نسخه شاخص خواهیم پرداخت.

مقایسه قلم نسخ در دیوان سعدی با قلم نسخ در نمونه‌های شاخص

یافتن موارد متفاوت شناسایی شده، در شاخص‌ها

با در نظر گرفتن موارد گفته شده در جدول ۳، کاربرد یا عدم کاربرد هر مورد در پنج نمونه شاخص نیز بررسی شد. در این مسیر، تمام متن نسخه‌ها به دقت بررسی، یک نمونه شاخص انتخاب و در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵: یافتن تفاوت‌های تشکیل قلم نسخ دیوان سعدی در پنج نسخه منتخب به عنوان شاخص

ردیف	تشکیل متفاوت	۱. کلیله و دمنه، ۶۷۸ ق.	۲. شرف النبی، ۶۸۰ ق.	۳. لطایف الحکمه، ۶۸۴ ق.	۴. قرآن، ۶۸۸ ق.	۵. جوامع الحکایات، ۶۹۹ ق.
۱	دوایر مرسل	-	-	-	-	-
	دوایر مکسوس					
		س ۱۰- ۷۰r	س ۲- ۱v	س ۱۲- ۱۲۰v	س ۶- ۱۲۰r	س ۲۷- ۴۰r
۲	فرم نوشتار افسر گروه "ج"					
		س ۴- ۳۰v	س ۱۷- ۱۰r	س ۸- ۸۰v	س ۹- ۲۰v	س ۲۵- ۲۰۰r
	دوایر فشرده					
۳	دوایر مستقیم	س ۴- ۱۵۰v	س ۱۶- ۹۰v	س ۱۲- ۲۰v	س ۱- ۲۰r	س ۱- ۱۸r
				-		
	دوایر باز	س ۵- ۱۱۰r	س ۸- ۴۰v	-	س ۱۰- ۴۰r	س ۱۵- ۱۱۷v
	در اتصالات					
۴	کشیده نویسی	س ۲- ۴۰r	س ۵- ۷۰v	س ۳- ۶۰r	س ۸- ۶۰r	س ۲- ۱۸r
		-	-	-	-	
	حروف "س" و "ش"	-	-	-	-	س ۱۵- ۸۰r
	حروف "ب" و "ت"	-	-	-		-
۵	پیوسته نویسی حروف	-		-	-	
		-	س ۸- ۱۰۰v	-	-	س ۲- ۱۲۰r
	سرکش مقصوره در "ک" و "گ"					
	س ۱۶- ۴۰r	س ۳- ۲۰r	س ۲- ۱۰۰v	س ۸- ۲۰v	س ۱۸- ۱۰۰r	
نگارندگان						

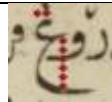
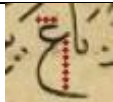
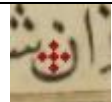
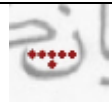
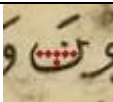
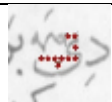
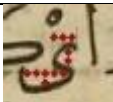
در هیچ یک از نمونه‌های شاخص، دواير معکوس به صورت مرسل نوشته نشده‌اند (جدول ۵ ردیف ۱). همچنین افسر حروف گروه "ج" ساده نوشته شده‌اند (جدول ۵ ردیف ۲). دواير مستقیم در نمونه‌های شاخص مانند *دیوان سعدی* به دو شکل فشرده و باز نوشته شده‌اند. انتهای دواير مستقیم فشرده در نمونه ۲ و ۴ متمایل به سمت داخل و دواير باز آن‌ها مرسل است. در نمونه ۵، ۳ دواير فشرده متمایل به بیرون است. در نمونه ۵ دواير باز نسبت به دیگر نمونه‌ها کوچکتر است و انتهای آن ساطوری بسته شده است (جدول ۵ ردیف ۳). کشیده نویسی در اتصالات تقریباً در حروف مختلف در تمام نمونه‌ها وجود دارد. حذف دندانۀ گروه "س" تنها در نمونه ۵ با تاریخ ۶۹۹ ق. دیده می‌شود. در نمونه‌های شاخص نیز کشیده نویسی "ک" را نداریم. گروه "ب" تنها در نمونه ۴ به صورت کشیده نوشته شده‌اند (جدول ۵ ردیف ۴). پیوسته نویسی بین حروف در نمونه ۲ به ندرت و در نمونه ۵ به نسبت بیشتر دیده می‌شود. در هر دو نمونه بین حروف محدود و تنها بین دو حرف در یک کلمه به کار رفته است (جدول ۵ ردیف ۵). سرکش مقصوره در هیچ یک از نمونه‌های شاخص به کار نرفته است. در تمام نمونه‌ها سرکش به صورت ساده و کوتاه است. جز در نمونه ۴ که در تمام متن به صورت منحنی آمده است (جدول ۵ ردیف ۶).

نسبت در مفردات قلم نسخ در نسخه‌های پیشین

تناسبات در مفردات نمونه‌های شاخص به همان ترتیب جدول ۴ و با معیار نقطه، اندازه‌گیری شده‌اند. نمونه منتخب از هر حرف، پرتکرارترین نمونه در متن نسخه مذکور بوده است. توجه به اندازه قلم که در معرفی شاخص‌ها آمده، الزامی است.

جدول ۶: تناسب در مفردات در قلم خوشنویسی پنج نسخه منتخب به عنوان شاخص

ردیف	مفردات	کلیله و دمنه، ۶۷۸ ق.	شرف النبی، ۶۸۰ ق.	لطایف الحکمه، ۶۸۴ ق.	قرآن، ۶۸۸ ق.	جوامع الحکایات، ۶۹۹ ق.
۱	الف					
		س ۷- 30r	س ۲- 125r	س ۴- 92r	س ۴- 99r	س ۲- 239v
۲	ب ت					
		س ۳- 250r	س ۱۱- 85v	س ۵- 62r	س ۲- 4r	س ۲۰- 46v
۳	ج ح خ					
		س ۱۵- 7r	س ۱۵- 86r	س ۱۳- 32r	س ۴- 4r	س ۲۲- 239v
۴	د ذ					
		س ۲- 132r	س ۹- 165r	س ۸- 31v	س ۱۵- 99r	س ۶- 171v
۵	ر ز					
		س ۱۴- 253r	س ۱۱- 45v	س ۶- 31v	س ۲- 149r	س ۳- 131r
۶	س ش					
		س ۵- 253r	س ۱۴- 86r	س ۹- 62r	س ۵- 211r	س ۱۲- 172r
۷	ط ظ					
		س ۹- 98r	س ۱- 124v	س ۵- 2r	س ۷- 72r	س ۳۰- 239v

۸	ع غ					
		س ۹۸r – ۱۱	س ۲۲۶r – ۱۰	س ۱۵۲r – ۱۲	س ۱۴۹r – ۱۶	س ۱۳۱r – ۹
۹	ن					
		س ۲۵۰r – ۱۷	س ۴۶r – ۱۳	س ۳۱v – ۷	س ۴۹r – ۱۴	س ۲۳۹v – ۲۶
۱۰	ی					
		س ۱۳۲r – ۱۳	س ۵v – ۵	س ۱۸۲v – ۵	س ۴۹r – ۲	س ۱۳۰v – ۱۰

اندازه "الف" در نمونه‌های شاخص پنج تا هفت نقطه و نسبت به نسخه دیوان سعدی بلندتراند (جدول ۶ ردیف ۱). کشیدگی گروه "ب" در حالت عادی در تمام نمونه‌ها و نسخه دیوان سعدی مشابه است. حتی در نمونه شماره ۴ بسته به ترکیب بندی، بین پنج تا هفت نقطه نوشته شده‌اند که در کل تفاوت چندانی با نسخه دیوان سعدی ندارد (جدول ۶ ردیف ۲). با توجه به تفاوت فرم نوشتار گروه "ج" در نمونه‌های شاخص و دیوان سعدی، اندازه دوایر و افسر حرف نیز با اختلاف زیادی متفاوت است. اندازه دوایر تا حدودی نزدیک به نمونه ۵ و اندازه افسر تا حدودی نزدیک به نمونه ۴ است (جدول ۶ ردیف ۳). اندازه گروه "د" در نمونه‌ها و نسخه دیوان سعدی تقریباً مشابه است (جدول ۶ ردیف ۴). گروه "ر" در نسخه دیوان سعدی کوچک‌تر نوشته شده است. همچنین راء مرسل به صورت مفرد در شاخص‌ها کاربرد ندارد (جدول ۶ ردیف ۵). با توجه به متغیر بودن اندازه گروه "س" در نسخه دیوان سعدی، نسبت آن‌ها در دوایر و بیاض دندانۀ دوم با نمونه‌های شاخص تقریباً یکسان است (جدول ۶ ردیف ۶). افزاشته "ط" متناسب با اندازه "الف"، در شاخص‌ها بلندتر است. طول حلقه "ط" در نسخه دیوان سعدی به چهار نقطه کامل نمی‌رسد. از این نظر با شاخص ۱، ۴ و ۵ متفاوت است (جدول ۶ ردیف ۷). سر گروه "ع" در شش نسخه تقریباً اندازه مشابه دارد. دوایر معکوس گشوده در نسخه دیوان سعدی تنها به نمونه ۵ نزدیک است (جدول ۶ ردیف ۸). دایره نون در حالت عادی در نسخه دیوان سعدی تنها با نمونه شماره ۱ مشابه است. در حالت کشیده با نمونه ۱، ۲ و ۴ وجه تشابه وجود دارد (جدول ۶ ردیف ۹). اندازه دایره "ی" به طور متوسط در نسخه دیوان سعدی با دوایر "ی" در نمونه‌های شاخص مشابه است. اما "ی" کشیده در نسخه دیوان سعدی بزرگتر از نمونه‌های شاخص نوشته شده و کشیدگی بیشتری دارد (جدول ۶ ردیف ۱۰).

نتیجه

یکی از ادوار مهم تاریخ کتاب‌آرایی، شیراز قرن هشتم ق. است. تولیدات این منطقه، صرف نظر از بحث کتاب‌آرایی، دارای الگوهای نوشتاری خاص خود بوده‌اند. از راه‌های آشنایی با اقلام خوشنویسی و رسم‌الخط در هر دوره، مطالعه بر روی الگوهای نوشتاری در نسخ خطی آن‌هاست. نسخه خطی گزیده دیوان سعدی مورخ ۷۰۶ ه.ق. یکی از کهن دستنویس‌های آثار سعدی در شیراز است. نوشتار این نسخه از نظر رسم‌الخط و خوشنویسی دارای الگوهای منحصر به خود است. پس از بررسی کامل نسخه، الگوهای پرتکرار رسم‌الخط در آن اینگونه شناسایی شد: اتصال حرف اضافه "به" به واژه پسین، پیوسته نوشتن "ها" جمع حتی در واژگان مختوم به هاء بیان حرکت، جدانویسی و گاهی پیوسته‌نویسی "می" استمرار، جدانویسی پیشوند "ب" و "ز" در فعل دیدن، پیوسته نویسی "را" به خصوص در برخورد با ضمائر "تو" و "من"، نوشتن دو واژه حیات و صورت با "ه"، نوشتن دو ترکیب آنکه و چنانکه به صورت "آنک / چنانک"، نوشتن حروف الفبای فارسی بدون نقطه یا به صورت "ب،ج،ک" و نداشتن الگوی ثابت برای نقطه گذاری حروف در متن. در بررسی قلم خوشنویسی نسخه مذکور، آنچه در تشکیل قلم آن متفاوت با قلم نسخ رایج است، شناسایی و تناسب در مفردات، بررسی شده‌اند. به همان ترتیب، هر یک در پنج نسخه شاخص نیز بررسی شده‌اند. مواردی مانند دوایر معکوس مرسل، شیب‌دار نوشتن افسر حروف گروه "ج"، پیوسته‌نویسی تمام حروف یک کلمه و سرکش مقصوره گروه "ک" از نشانه‌های خاص نسخه دیوان سعدی است. در مواردی چون نوشتن دوایر مستقیم و کشیده نویسی در اتصالات تفاوت چندانی بین دو گروه وجود ندارد. در بخش حذف دندانۀ گروه "س" و کشیده نویسی گروه "ب" نیز به ترتیب با نمونه شماره ۵ و ۴ وجه اشتراک دارد. وجوه تفاوت و تشابه در تناسبات مفردات نیز از این قرار است: "الف" در دیوان سعدی کوتاه تر و به تبعیت از آن افزاشته "ط" نیز کوتاه‌تر است. طول حلقه طاء نیز در نسخه دیوان تنها با شاخص ۲ و ۳ متناسب است. دوایر معکوس گشوده در دیوان سعدی کوچکتر از

شاخص‌ها و تنها با نمونه ۵ کمی نزدیک است. افسر حروف گروه "ج" در شاخص‌ها و "ر" در دیوان سعدی کوچکتر نوشته شده است. راء مرسل تنها در نسخه دیوان سعدی به صورت مفرد نوشته شده است. نتیجه نهایی آنکه الگوها در نسخه دیوان سعدی بیشتر به نمونه شاخص ۵ به تاریخ ۶۹۹ ق. نزدیک است. به طور کلی قلم نسخ نسخه دیوان دارای نشانه‌ها و تناسباتی است که آن را هر چند کم، از نسخ دوره پیش از خود متمایز می‌کند. در ادامه این بحث می‌توان با انجام چنین پژوهش‌هایی در نسخه‌های متعلق به نیمه اول قرن هشتم، به سبک خاص قلم نسخ در شیراز قرن هشتم پی برد. همچنین با بررسی سیر تحول آن شاید ردپایی از ارتباط این شاخص‌ها با سیر ایجاد قلم نستعلیق در نیمه اول قرن هشتم قمری یافت.

منابع و مأخذ

- بناکتی، داوود بن محمد. (۱۳۴۸). *تاریخ بناکتی*. (ج ۱). (کوششگر جعفر شعار). تهران: انجمن آثار ملی.
- بیات، عزیزالله. (۱۳۷۷). *شناسایی منابع و مأخذ تاریخ ایران از آغاز تا سلسله صفوی*. (ج ۱). تهران: امیرکبیر.
- پولادی، حمید و حسین علیقلی‌زاده. (۱۴۰۲). معرفی و سبک شناسی نسخه خطی اصول قبضه. پژوهش‌های نسخه شناسی و تصحیح متون. ۲ (۴). ۳۰۶-۲۷۴. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.172541>
- جباری، صداقت و معصومه مصلح امیردهی. (۱۳۹۵). بررسی اسلوب خط در نسخه‌ای از رساله احکام النجوم. هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. ۹ (۴-۲۱). ۸۵-۹۴. <https://doi.org/10.22059/jfava.2016.59958>
- دری، نجمه. حشمت الله آدرمکان و سارا مسرور. (۱۳۹۷). معرفی و نقد نسخه خطی دستورالعلاج. متن شناسی ادب فارسی. ۱۰ (۱). ۳۱-۴۷. <https://doi.org/10.22108/rpll.2017.100100.1018>
- شریعت، محمد جواد. (۱۳۶۳). کهن‌ترین نسخه دیوان سعدی و راه استفاده از آن. کیهان فرهنگی. ۱ (۱۰): ۳۳-۳۵
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین و محیا شعبی عمرانی. (۱۴۰۰). تحول در آداب کتابت و ترسل. تهران: دکتر محمود افشار با همکاری سخن ضیائی، حمیده و مجید منصوری. (۱۴۰۲). معرفی نسخه خطی کنز الجواهر السنیه فی الفتوحات السلیمانیه و سبک شناسی آن. سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب). ۱۶ (۹۱). ۱۶۷-۱۸۵. <http://dx.doi.org/10.22034/bahareadab.2023.16.7125>
- کوپا، فاطمه. مصطفی گرجی. سید علی اصغر میرباقری فرد و فرشته محبوب. (۱۳۹۲). معرفی، بررسی و تحلیل نسخه خطی کاشف المشكلات ابوبکر بن کالنجار شیرازی. متن شناسی ادب فارسی. ۵ (۴). ۱-۲۲.
- مایل هروی، نجیب. (۱۴۰۲). نقد و تصحیح متون مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی. (چاپ ۳). هرات: بنیاد فرهنگی مایل هروی.
- متینی، جلال. (۱۳۴۷). تحول رسم الخط قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری. جستارهای نوین ادب فارسی. ۴ (۱۵). ۱۳۵-۱۶۲
- متینی، جلال. (۱۳۸۶-۸۷). رسم الخط نسخه ختم الغرایب مورخ ۵۹۳ هجری قمری (وین، 845 mixt). نامه بهارستان. ۷-۸ (۱۳-۱۴). ۹۵-۱۰۲.
- ناقل خانلری، پرویز. (۱۳۴۷). زبان شناسی و زبان فارسی. (چاپ ۳). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

URL1: Sa'dī. "Sa'dī's Dīwān dated 706 AH". (2025.07.25). from <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00002D7700000000>

English Translation of References

- Banakati, D. b. M. (1969). *Tarikh-e Banakati* [The History of Banakati] (Vol. 1). (2nd ed.). (Edited by Ja'far Shu'ar) Tehran: ANJOMAN-E ĀTĀR-E MELLĪ. (In Persian)
- Bayat, A. (1998). *Shenasa'i-ye manabe' va ma'akhaz-e tarikhe Iran az aghaz ta sale'sele-ye Safavi* [Identification of sources and references for the History of Iran from the Beginning to the Safavid period] (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Dari, N., Adarmakan, H., & Masrour, S. (2018). *Mo'arrefi va Naqd-e Noskheh-ye Khatti-ye Dastur al-'Elaj* [Introduction and critique of the manuscript of Dastur al-'Elaj]. *Persian Literature Textual Studies*, 10(1), 31-47. (In Persian) <https://doi.org/10.22108/rpll.2017.100100.1018>

- Jabbari, S., & Mosleh Amirdehi, M. (2016). *Barrasi-ye Oslub-e Khatt dar Noskkeh-i az Resaleh-ye Ahkam al-Nojum* [Analysis of calligraphic style in a manuscript of "Ahkam al-Nujum"]. *Honar-haye Ziba – Visual Arts*, 9(21-4), 85–94. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/jfava.2016.59958>
- Koupa, F., Gorji, M., Mirbaqeri-Fard, S. A., & Mahjoub, F. (2013). *Mo'arrefi, Barrasi va Tahlil-e Noskkeh-ye Khatti-ye Kashef al-Moshkelat-e Abu Bakr ibn Kalanjar Shirazi* [Introduction, review, and analysis of the manuscript Kashf al-Moshkelat by Abu Bakr ibn Kalanjar Shirazi]. *Persian Literature Textual Studies*, 5(4), 1–22. (In Persian)
- Matini, J. (1968). *Tahavvol-e Rasm al-Khatt az Qarn-e Sheshom ta Qarn-e Sizdahom-e Hejri* [The evolution of Persian orthography from the 6th to the 13th century AH]. *Jostarhā-ye Nowin-e Adab-e Farsi*, 4(15), 135–162. (In Persian)
- Matini, J. (2007–2008). *Rasm al-Khatt-e Noskkeh-ye Khatm al-Ghara'eb, Dated 593 AH (Vienna, Mixt. 845)* [The orthography of the manuscript Khatm al-Ghara'eb, dated 593 AH (Vienna, Mixt. 845)]. *Nameh-ye Baharestan*, 7–8(13–14), 95–102. (In Persian)
- Mayil Heravi, N. (2023). *Naqd va tas'hih-e motun: marhale-ye noskhe-shenasi va shiveh-haye tas'hih-e noskhe-haye khatti-ye Farsi* [Textual Criticism and Editing: Stages of Codicological Study and Methods of Editing Persian Manuscripts] (3rd ed.). Herat: Bonyad-e Farhangi-ye Mayil Heravi. (In Persian)
- Natel-Khanlari, P. (1968). *Zaban-shenasi va zabane Farsi* [Linguistics and the Persian Language] (3rd ed.). Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān Archives. (In Persian)
- Pouladi, H., & Aligholizadeh, H. (2023). *Mo'arrefi va Sabk-shenasi-ye Noskkeh-ye Khatti-ye Osul-e Qabzeh* [Introduction and stylistic analysis of the manuscript of Osul-e Qabzeh]. *Codicology and Textual Criticism Research*, 2(4), 274–306. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.172541> (In Persian)
- Shari'at, M. J. (1984). *Kohan-tarin Noskkeh-ye Divan-e Sa'di va Rah-e Estefadeh az An* [The oldest manuscript of Sa'di's Divan and how to benefit from it]. *Keyhan-e Farhangi*, 1(10), 33–35. (In Persian)
- Sheikh al-Hokama'i, E., & Sho'aybi Omrani, M. (2021). *Tahavvol dar adab-e ketabat va tarsol* [Developments in the Practices of Scribal Writing and Epistolography] (1st ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation & Sokhan. (In Persian)
- Ziaei, H., & Mansouri, M. (2023). *Mo'arrefi-ye Noskkeh-ye Khatti-ye Kanz al-Javaher al-Nasiyeh fi al-Fotuhāt al-Soleymaniyyeh va Sabk-shenasi-ye An* [Introduction and stylistic analysis of the manuscript Kanz al-Javaher al-Saniyya fi al-Fotuhāt al-Soleymaniyya]. *Persian Stylistics of Poetry and Prose (Bahār-e Adab)*, 16(91), 167–185. (In Persian) <http://dx.doi.org/10.22034/bahareadab.2023.16.7125>
- URL1: Sa'di. "Sa'di's Dīwān dated 706 AH". (2025.07.25). from <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00002D7700000000>

پی‌نوشت‌ها

- ^۱ بخش محتوایی متن نسخه مورد مطالعه مورد توجه نوشته حاضر نیست و در این مجال نمی‌گنجد. محمدجواد شریعت در نوشته خود درباره این نسخه به جنبه محتوایی آن نیز اشاره نسبتاً جامع داشته است. برای مطالعه بیشتر رک به (محمد جواد شریعت، ۱۳۶۳، ۳۱–۳۳)
- ^۲ ذال فارسی یا معجم امروزه در خط و زبان فارسی کاربرد ندارد. کاربرد "ذ" به جای "د" در بعضی ترکیبات خاص.
- ^۳ این حرف امروزه در خط فارسی وجود ندارد. شکل ظاهری آن به صورت "ف" با سه نقطه در بالا است "ف".
- ^۴ مایل هروی به طور کامل به دشواری‌ها و اشکالات اینگونه پژوهش‌ها اشاره کرده است (مایل هروی، ۱۴۰۲، ۱۳۷–۱۴۰).
- ^{۷۷} در مطالعات رسم الخط در حوزه ادبیات فارسی. واژگان مرکب از جمله ارکان اصلی برای مبحث جدانویسی و پیوسته‌نویسی است. با توجه به حوزه مطالعاتی نگارندگان و هدف اصلی این نوشته، مطالعه تخصصی بر روی این موضوع در این مجال نمی‌گنجد و از آن صرف نظر شده است.